

IEDERE TRAGEDIE VRAAGT OM EEN ZONDEBOK*

Jos de Mul

KLEINE APOLOGIE VOOR EEN ZWAKKE RECHTSPRAAK

In september 2004 werd Nederland opgeschrikt door de gruwelijke dood van de driejarige peuter Savanna. Haar lijkje werd bij toeval door de politie gevonden in de kofferbak van haar moeders auto, toen die met haar toenmalige vriend op weg was haar te begraven. Het zes maanden oude zusje van Savanna zat op de achterbank. Uit het onderzoek dat volgt blijkt dat Savanna vermoedelijk door verstikking om het leven is gekomen. Haar moeder had het 'snotverkouden' kind een washandje in de mond gestopt en haar mond met een zwachtel dichtgesnoerd, zodat het kind de prop niet kon verwijderen. Het bleek echter niet de enige mogelijke doodsoorzaak. Savanna bleek voorafgaand aan haar dood ook aan de hals te zijn opgetild, geslagen en gekneveld onder een bed gelegd. Ook zat haar lichaam vol blauwe plekken en had ze diverse inwendige bloeduitstortingen. Bovendien was het kind ernstig ondervoed. Ze woog nog geen elf kilo en haar bloedsuikerspiegel bleek gevaarlijk laag.

De maatschappelijke ontzetting over dit extreme geval van verwaarlozing en mishandeling was groot. De media deden uitgebreid verslag van het onderzoek en de daaropvolgende rechtzaak. Volgens de officier van justitie was er geen sprake van moord, omdat de drieëndertigjarige Sonja de J. en haar vriend Savanna met hun handelen niet wilden doden, maar 'opvoeden'. Van opzet was dus volgens haar geen sprake. Wat de officier wel bewezen achtte was 'zware mishandeling de dood tot gevolg hebbend'. Daar staat een maximale straf op van tien jaar. Maar omdat de verdachten volgens het Pieter Baan Centrum, dat hen onderzocht, sterk verminderd toerekeningsvatbaar waren en behandeling behoeften, eiste de officier slechts drie jaar gevangenisstraf met tbs voor Sonja de J. en twee jaar met tbs voor haar vriend. Tweede-Kamerleden reageerden openlijk sterk afkeurend op dit in hun ogen te milde requisitoir van de officier van justitie. Of de maatschappelijke beroering het oordeel van de Haagse rechtbank heeft beïnvloed is moeilijk vast te stellen, maar het is opmerkelijk dat de straf veel hoger uitviel dan de eis

.....

* Deze bijdrage werd eerder gepubliceerd in de Volkskrant (1 november 2007).

van de officier. De rechtbank veroordeelde de moeder tot zes jaar gevangenisstraf met tbs wegens doodslag. De rechters gaven bovendien te kennen dat het ongewenst is dat de moeder van Savanna ooit nog zwanger geraakt. Ook dat is opmerkelijk, omdat het recht op procreatie in ons land behoort tot de grondrechten. Haar zeventwintigjarige vriend werd veroordeeld tot twee jaar celstraf zonder tbs voor het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel.

DIT HAD VOORKOMEN MOETEN WORDEN

Niet alleen het gruwelijke lot van Savanna riep veel verontwaardiging op bij het publiek en in de politiek, maar ook het feit dat deze tragedie niet voorkomen had kunnen worden. Sonja de J. bleek namelijk al een lange hulpverleningsgeschiedenis achter de rug te hebben. Savanna had nog een oudere halfzus en een broer, geboren uit het eerste huwelijk van Sonja, die op jonge leeftijd – het halfzusje toen ze anderhalf jaar oud was, het broertje enkele maanden na de geboorte – uit huis werden geplaatst. De Raad voor de kindbescherming concludeerde toen al dat de moeder niet in staat was haar kinderen op te voeden. Toch mocht Sonja het enige tijd later ‘opnieuw proberen’. Dat het toen nog niet helemaal uit de hand liep, was waarschijnlijk te danken aan het feit dat dit huwelijk op een scheiding uitliep en haar ex de kinderen meenam. Omdat Sonja geen kinderen meer wilde hebben, liet ze zich steriliseren. Toen ze ging samenwonen met haar neef, liet ze die sterilisatie echter weer ongedaan maken. Omdat ze geen kind van haar neef wilde, werd een vriend bereid gevonden haar zwanger te maken en werd in 2001 Savanna geboren. Ook nu werden Sonja’s opvoedkundige kwaliteiten in twijfel getrokken, door de verloskundige en door diverse bureaus en vrienden. De moeder van Savanna komt opnieuw onder toezicht te staan van diverse instellingen en hulpverleners. Ook Savanna wordt, als ze elf maanden oud is, vanwege ernstige verwaarlozing uit huis geplaatst. Opnieuw krijgt Sonja een tweede kans, op voorwaarde dat ze psychiatrische hulp accepteert en zich in haar opvoeding laat bijstaan door het consultatiebureau en een voogd van Bureau Jeugdzorg. Hoewel ze regelmatig wordt bezocht en begeleid door haar voogd en de andere betrokken hulpverleners, er door hen kindermishandeling wordt vermoed en zelfs het Meldpunt Kindermishandeling wordt ingeschakeld, kon niet worden voorkomen dat Savanna uiteindelijk in 2004 overlijdt.

DE ZONDEBOK

De maatschappelijke verontwaardiging over het falen van de hulpverlening was groot. De Inspectie Jeugdzorg publiceerde een vernietigend rapport, waarin het Bureau Jeugdzorg en de gezinsvoogd ‘ernstig falen’ wordt verweten. Het Openbaar Ministerie in Den Haag besluit zelfs – een unicum in Nederland – strafrechtelijk onderzoek naar de rol van de gezinsvoogd van Savanna in te stellen op

verdenking van ‘dood door schuld of zwaar lichamelijk letsel in de uitoefening van ambt of beroep’.

Ook tijdens het proces werd er in de media veel aandacht besteed aan de zaak. Van verschillende zijden werd betoogd dat strafrechterlijke vervolging van de gezinsvoogdes van Savanna een slechte zaak is. Zo werd opgemerkt dat, als er sprake zou zijn van een ‘ernstig falen’ van de hulpverlening, men daar niet één individuele hulpverlener verantwoordelijk voor mag stellen. Ook is op goede gronden betoogd dat dit veeleer een zaak zou zijn voor tuchtrechtspraak, zoals ook artsen die kennen.

Er is nog een meer fundamentele reden om vraagtekens te plaatsen bij dit proces. Het miskent de tragiek die inherent is aan de jeugdhulpverlening. In zijn requisitoir tijdens het proces tegen de moeder van Savanna en haar vriend stelde de officier van justitie dat de tweede voornaam van Savanna – Cassandra – een personage uit de Griekse mythologie dat rampen voorzag, maar nooit geloofd werd en dat moest leven met de wetenschap dat ze zelf vermoord zou worden –, een voorteken was van de tragedie waarin zij een rol zou moeten gaan spelen. Tragisch was de zaak natuurlijk in de eerste plaats voor Savanna, het slachtoffer van de noodlottige gebeurtenissen. Maar ook Sonja de J., de moeder van Savanna die haar kind doodde, is een dieptragische personage. Zij roept de herinneringen op aan de tragische ‘heldin’ Medea, die, nadat haar man haar heeft gedumpt voor een ‘jonger model’, om hem te treffen, en daartoe aangespoord door de ‘demon van de haat’, haar eigen kinderen vermoordt. Onderzoek van het Pieter Baan Centrum had uitgewezen dat Sonja de J. zelf in haar jeugd ernstig mishandeld is, een borderline persoonlijkheidsstoornis heeft en aan extreme woedeaanvallen onderhevig is. Sonja haatte haar eigen moeder, maar bleef haar tegelijkertijd loyaal door het gedrag van haar moeder te herhalen. Waar de Griekse tragici zouden spreken van ‘een doem op het geslacht de J.’ spreken moderne deskundigen liever van een ‘ernstige transgenerationale problematiek’, maar de afloop was er niet minder noodlottig om.

Wat ‘de zaak Savanna’ tragisch maakt is dat bij Sonja de J. die transgenerationale problematiek niet gekozen is, en al evenmin de omstandigheid dat zij daardoor niet in staat was haar kind normaal op te voeden, maar toch moet zij boeten en de rest van haar leven een ondragelijke schuld met zich meetersen. Het is, om met Nietzsche te spreken, een lot dat te zwaar is om te dragen, maar dat evenmin afgeworpen kan worden. Het is gemakkelijk Sonja de J. een monster te noemen, maar we moeten proberen niet te vergeten dat er in ieder van ons demonen huizen die wachten op de juiste omstandigheden.

Tragedies als die rondom de peuter Savanna verbijsteren omdat ze ieder begrip van redelijkheid en rechtvaardigheid tarten. In ‘de zaak Savanna’ onderstreepte de officier van justitie daarom ook hoezeer deze zaak de rechtsorde

schokte. Maar juist ook vanwege de tragiek, het feit dat Sonja de J. 'in sterk verminderde mate toerekeningsvatbaar' was, eiste hij, naast tbs met dwangverpleging, 'slechts' een gevangenisstraf van twee jaar. Zoals gezegd bleek dat niet genoeg voor de geschokte rechtsorde. Niet alleen leidde de publieke verontwaardiging tot een aanmerkelijk hogere straf dan de oorspronkelijk eis van de officier van justitie, maar de Inspectie Jeugdzorg startte ook onmiddellijk een onderzoek en publiceerde vervolgens een vernietigend rapport over het 'ernstige falen' van de jeugdzorg. Als gevolg daarvan startte het Openbaar Ministerie een strafrechtelijk onderzoek naar de gezinsvoogd op verdenking van 'dood door schuld of zwaar lichamelijk letsel in de uitoefening van ambt of beroep'.

Wanneer in Griekse tragedies de 'rechtsorde' (Dikè) wordt geschonden, is er een offer nodig om deze weer te herstellen. Soms is de tragische held zelf de 'zondebok' die wordt geofferd (of zichzelf offert door zelfverbanning of zelfmoord), maar vaak is het ook een tamelijk willekeurige betrokkene bij de tragedie. Vijfentwintig eeuwen beschaving hebben aan dat mechanisme weinig veranderd. In de tragedie rondom Savanna heeft de gezinsvoogdes de rol van zondebok gekregen.

Wat is het nu precies dat de rechtsorde zo heeft geschokt? Om dat in te zien moeten we bedenken dat de Griekse tragedie is ontstaan op het moment dat de vrije wil werd 'uitgevonden'. Tragedies zijn een reflectie op de aard en de grenzen van de menselijke vrijheid. Tragisch is slechts wie in vrijheid zijn noodlot voltrekt. Het bestaan van een slaaf kan ellendig zijn, maar het is niet tragisch. Het is daarom dat klassieke tragedies meestal handelen over koningen. Tragiek was het 'privilege' van de weinigen die vrijheid bezaten. Met het ontstaan van de Griekse democratie werd ook de tragiek gedemocratiseerd. En dat geldt al helemaal voor de moderne liberale samenleving, waar iedereen zijn leven in vrijheid mag inrichten. En dus ook mag bepalen hoe je je kind wil opvoeden. Zo zegt de nieuwe Wet op de Jeugdzorg (2005) expliciet dat de ouders als eerste verantwoordelijk zijn voor de opvoeding.

Dat is heel mooi, maar 'de zaak Savanna' laat zien dat dit ook gruwelijk fout kan lopen. Wat tragedies zo verontrustend maakt is dat waar vrijheid en noodwendigheid samenvallen een schuld ontstaat waarvoor niemand verantwoordelijk kan worden gesteld. Sonja de J. heeft haar opvoeding niet uitgekozen. Dat was een 'moreel ongeluk' dat ook haar tot slachtoffer maakt. En ook de gezinsvoogdes, die bij toeval dit gezin kreeg toegewezen en nu geofferd dreigt te worden om de moderne illusie te herstellen dat er toch altijd iemand verantwoordelijk moet zijn.

Naar aanleiding van 'de zaak Savanna' werd er luid geroepen dat kinderen bij ernstige opvoedingsproblemen eerder uit huis moeten worden geplaatst. Maar daarbij wordt vaak vergeten dat zo'n uithuisplaatsing – als de rechter er al mee instemt en er plaats is in een pleeggezin of internaat, wat vaak niet het geval is – allerminst een garantie is voor een gelukkig leven van het kind. In weerwil van alle goede bedoelingen loopt het ook dan heel vaak slecht af. En wat tragedies vooral

ook leren is dat het onmogelijk is te voorzien in welke gevallen en wanneer het noodlot zal toeslaan. Tragische wijsheid, daarvan kan Savanna Cassandra helaas niet meer getuigen, komt altijd achteraf.

Het is moeilijk te leven met noodlot en tragiek. Maar men vermeerdert de tragiek enkel wanneer men juist degenen die onder moeilijke omstandigheden hun best doen tragedies als die rondom Savanna te voorkomen, tot zondebok maakt. Al was het alleen maar omdat die zich nog wel tweemaal zullen bedenken om een dergelijke verantwoordelijkheid op zich te nemen. Gelukkig is de gezinsvoogd in dit geval vrijgesproken, maar de schrik zit er onder hulpverleners duidelijk in.

Eigenlijk kun je maar beter een bank verkwanselen, zoals Rijkman Groenink deed. Ook dan wordt je tot zondebok gemaakt, maar als troost hou je daar dan in ieder geval een luttele 20 miljoen aan over.